

ĐURO BASLER

KONZERVACIJA JUŽNOG ZIDA TVRĐAVE U JAJCU

Nema sumnje da ostaci stare arhitekture u Jajcu predstavljaju vrlo zanimljiv skup spomenika. To se uostalom vidi i po relativno brojnoj literaturi, u kojoj su tretirani problemi koji se tiču ovog grada. Međutim, kolikogod nam se činilo da su svim tim studijama već riješena pitanja prošlosti Jajca i njegovih spomenika, uvidom na licu mjesta vrlo brzo možemo doći do zaključka da su sve izgovorene i napisane misli nepotpune i nedo-

rečene. Svaki gotovo kamen u Jajcu može još uvijek da kaže nešto novo na temu prošlosti grada, i pravo je razmetanje kada mislimo da lake ruke možemo da govorimo o cjelinama kao što su tvrđava, crkva sv. Luke, katakombe, gradski zidovi i slični objekti.

U ovom prikazu obrađeno je južno platno zida tvrđave, tojest dio na kome je 1957 godine izvršen konzervatorski zahvat (sl. 1, 2 i 3).

Slika br. 1: Tvrđava u Jajcu, pogled sa jugozapada

ARHEOLOŠKA PROBLEMATIKA

Župa Pliva postaje leno porodice Hrvatinića darovnicom bana Tvrtka od 2 augusta 1366 god.,¹ a za pomoć koju je pod Sokolom ukazao Vukac, otac Hrvojev, u sukobu bana i Ljudevita Velikog.

¹ Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce, Sarajevo 1904, str. 67,

Jajce se, međutim, prviput spominje u pisanom dokumentu 1396 godine, u kome se Hrvoje Vukčić naziva jajačkim knezom, conte di Jajcze.² Kolikogod bismo Hrvoju mogli i morali pripisati nešto življu građevinsku djelatnost na ovom mjestu,

² Thalloczy: Povijest Jajca, Zagreb 1916, str. 21.

niukom slučaju ne možemo njega smatrati osnivačem ovog bosanskog grada, jer tako što nije nigdje ni izričito, a ni posredno rečeno. K tome su još i stilske osobine nekih jajačkih građevina značajne za period koji je stariji od konca XIV v.

Do pomanjkanja starijih podataka moglo je doći uslijed toga što su eventualni dokumenti nestali, no nije isključeno da je grad ranije mogao da nosi neko drugo ime, a da svoj današnji naziv dobiva tek u vrijeme prisnih Hrvojevih veza sa Ladislavom Napuljskim.

Naselja Mile i Podmilačje u neposrednoj blizini Jajca svakako su privlačni toponimi, danas, kada još nisu sasvim sigurno ubicirani podaci u vezi sa banom Stjepanom II Kotromanićem i Tvrtkom (darovnica od 1322 i stanak 1354 g.). Isto tako su i navodi Orbinija, a vjerovatno po njemu i fra Nikole Lašvanina, o samostanu u Mileševcu (kod Orbinija »Milescevo«), podaci koji još nisu na terenu zasigurno provjereni. Zaravanak Mile između Catića i Kaknja, a položaj Mileševac nedaleko odavde pored rijeke Trstionice,³ nisu naime dosada uzimani u obzir za rješenje ovih pitanja, iako su to po svojoj situaciji u odnosu na druga historijska mjesta u blizini, potpuno zaslužili. Jasnije je da je u svjetlu takvih rješenja znatno umanjena mogućnost da se za Jajce zasada povežu bilo koji događaji, koji su stariji od već spomenutog podatka o Hrvoju Vukčiću, pa zbog toga i zatečene građevine, koje su vjerovatno starijeg datuma, nemaju u sadašnjoj fazi istraživačkih radova potpuno osiguran svoj historijski okvir.

Upravo u doba uvođenja Hrvatinića u posjed župe Plive (1366 god.) u Bosni je zabilježen teži potres,⁴ pa nije isključeno da je tada i Jajce moglo da pretrpi izvjesnu štetu.

Period Hrvojevog vladanja bio je nesumnjivo ispunjen živom građevinskom djelatnošću, o kojoj blijedu sliku daju katakombe. Vladajući stil toga doba je i ovdje gotika, istina dosta rustična i očito kontinentalnog porijekla.

Moramo pretpostaviti da je kralj Stjepan Tomaš, a pogotovo njegov nasljednik, učinio mnogo za napredak Jajca. Stjepan Tomašević rado se zavaravao iluzijama o svojoj moći i vlasti, pa zbog toga nije isključeno da je mogao biti vrlo aktivan i kao graditelj. Na to su ga, uostalom, nagonile i prilike. Kasna gotika iz primorskih gradova snažno prodire u Jajce sredinom XV stoljeća, a moramo pretpostaviti da su i zranci rane renesanse preko primorskih gradova ovamo dopirali. Tek prelom 1463 g. kida niti ovih utjecaja.

Protunapad kralja Matije Korvina bio je, međutim, popraćen izvjesnim razaranjem, prvenstveno

zaštitnih zidova gradskog naselja, tzv. varoši. U taj je dio vojska provalila još 4 novembra, dok je utvrda predajom dobivena tek 25 decembra. Turska reakcija na taj gubitak bila je vrlo oštra.

Grad je — kako izgleda — bez borbe i razaranja prvi put (1463 g.) prešao u turske ruke. Grad je držan pod neprekidnom vatrom topova od 12 jula do 22 augusta 1464 g. »Grad je tako strašno bijen, da je gradska kula, za koju se činilo da seže do zvijezda, izravnana sa zemljom« — kaže Dursun-beg.⁵ Iako je ovaj izvještaj malo pretjeran, moramo pretpostaviti da je razaranja tada bilo veliko.

Jača kriza zaprijetila je gradu i 1501 godine. Navalu Skender-bega odbija Ivaniš Korvin u času kada se već počinju da ruše gradske zidine. 1528 godine grad pada bez borbe, a tim ujedno gubi stari značaj kao istureni položaj. Zone okršaja tada su već prenesene daleko na sjever.

Tri velika požara harala su u Jajcu. Godine 1586 grad je gorio »po drugi put« — kako kažu podaci, dok je veliki požar od 15 juna 1658 godine teško poharao tvrđavu i naselje. Upravo oko stogodišnjice posjeda, tj. 1628 godine, građani Jajca tuže se valiji da su im zidovi i svodovi grada od osvojenja, na sve četiri strane tako oštećeni, da je opasno prolaziti kroz vrata i pokraj bedema. Pretpostavljamo da je valija uslišao molbu, i da su na gradu provedeni potrebni popravci.

Kraći opis grada dao je 1660 godine Evlija Čelebija u svom putopisu. Isključujući neke njegove pretjerane podatke (Vrbaš velik kao more, zidovi visoki do neba, i slično), za nas je važan u tom putopisu onaj dio u kome se kaže da u gradu (utvrdi) nema kuća, no jedan mesdžid i ruševine dvorca.⁶ Nema sumnje da su te ruševine pretstavljale ostatke starog kraljevskog i kasnije banskog dvora.

Izvjestan značaj Jajca dobiva pod konac XVII vijeka, kada nakon poraza kod Beča, bosanski posjed postaje problematičan. 1693 godine dizdar se brine da u Medvjed-kuli bude stalna i uvijek dovoljna straža.⁷ O nekim građevinskim zahvatima nema spomena, no ipak možemo u to doba računati s izvjesnim popravcima na postojećoj odbrambenoj arhitekturi. Jedna informacija austrijskog izvora iz vremena između 1780 i 1790 godine,⁸ govori da se na jajačkom gradu od turskog osvajanja nije ništa popravljalo. Doslovce: »... eine sehr alte Vestung, und seit deme die Türken solche erobert haben, ist hieren nichts repariert

⁵ Thalloczy: O. c. str. 89.

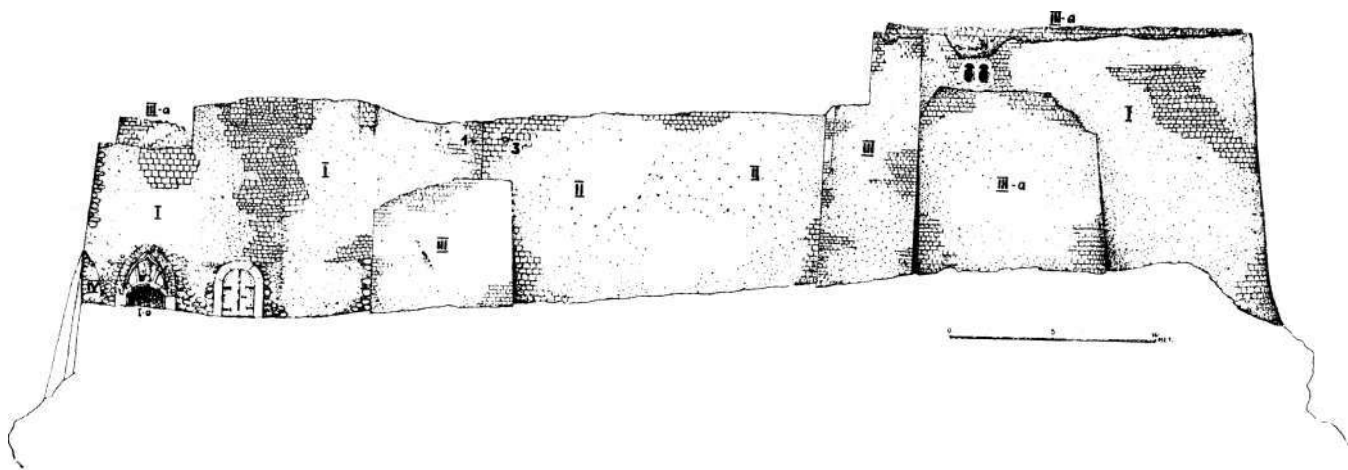
⁶ Evlija Čelebija: Putopis, Sarajevo 1954, str. 230.

⁷ Dr. Čiro Truhelka: Pobirci iz jednog jajačkog sidžila u GZM 1918, str. 158.

⁸ Genaue Localkenntnis des Königreehes Bosnien Wien 1790. Rukopis otštampan u GZM 1908 str. 95—112, naš citat iz GZM 1908, str. 100.

³ Milenko S. Filipović: Višočka nahija. Srpski etnografski zbornik, Beograd 1928.

⁴ »Summa historiae tabula a Cutheis« izdao Lucius: De regno Croatiae et Dalmatiae libri VI, Amsterdam 1666.

Slika br. 2: Stanje južnog zida prije konzervacije 1957 god. Objašnjenje znakova: I-gradnje iz XIII ili prve polovine XIV v.; Ia.-ugrađivanje portala u prvoj polovini XV v.; II-hitne pregradrije nakon rušenja 1464–1528; III-potporni zidovi iz prve polovine XVII v. (poslije 1628); IIIa-puškarnice i potporni zid iz XVIII ili početka XIX v.; IV-dogradnja iz novijeg vremena.

worden«. Nije isključeno da je na ovakvu konstataciju izvjestitelja navelo trošno stanje zidova, a popravci iz prve polovine XVII vijeka u to su doba bili već pokriveni dovoljno debelom patinom.

Nemamo podataka o stanju ili gradnjama u kasnije doba. Posljednje razaranje zabilježeno je 1851 godine. Omer-paša Latas, probijajući se od Banje Luke preko Jezera, udara na Jajce u kome su se skupili krajiški pobunjenici. Omer-pašina artiljerija pričinja gradu izvjesne štete, pogotovo na južnom zidu koji je upravo bio licem okrenut u pravcu odakle se približavala vojska.

Imajući u vidu sve ove podatke mislim da možemo u izvjesnoj mjeri riješiti problem porijekla pojedinih dijelova zidova jajačkog grada, i pored toga što konglomerat gradnji i popravka danas pretstavlja zamršenu masu. Koliko se u Jajcu mnogo gradilo, isto, ili gotovo isto toliko se i rušilo.

Južno lice zida utvrde pretstavljalo je oduvijek najljepše razvedeni dio odbrambenih zidova Jajca. Sa te je strane bio prilaz, iz naselja, a tu imamo portal i romanički prozor na nekadašnjem tornju.

Zid je dugačak 57 metara. Visina mu varira između 8 i 13 metara. Zid u cjelini i danas teče onako kao je kod osnivanja bio postavljen. Jedan njegov dio potječe od najstarije gradnje, a na tri mjesta su u kasnije doba izgrađene potpore kojima je pokriveno njegovo staro lice. Za njegovu gradnju upotrebljene su dvije vrste kamena u zasebnoj konstrukcionoj povezanosti. Donji dio do oko 3 metra visine, i uglovi, izgrađeni su od muljike, a ostali dio većinom u sedri, no i u nju je ponegdje ubačen poneki komad muljike. Ona je vrlo grubo pripremana za gradnju. Kamen je nejednoliko polagan, tako da se nigdje ne primjećuje tendencija ka slojanju. Ponegdje je kamen ubačen i okomito na svoju širinsku stranu. Ovaj

način zidanja zapaža se na Medvjed-kuli, a i na crkvi sv. Luke. U donje horizonte toga zida mjestimično su ubačeni fragmenti iz neke rimske građevine. Tako je na primjer lijevo od portala u zid ubačena jedna rimska opeka. Komadi sedre u gornjim dijelovima toga zida obrađeni su istina dosta grubo, no ipak približno u obliku pravokutnika, dužinski položenih u redove. Zid je vezan mortom od kreča. Na približnoj visini od 8 metara zid prerasta u prsobrane od 220 do 240 cm širine i 125 cm sačuvane visine. Otvori između prsobrana iznose oko 80 cm širine. Svaki drugi prsobran ima uski otvor. Debljina zida kod prsobrana iznosi 82 do 90 cm, a u visini vrata 200 do 202 cm.

U zapadnom dijelu zida sačuvano je 19 metara dužine stare građevine, no od toga je podzidom zagrađen dio u dužini od 5 metara. Pretpostavljam da je toranj, koji čini istočni dio zida, još sav od stare građe, ali mu je lice u dva navrata djelomično prekriveno potpornjima iz kojih viri samo ugao i nešto najgornjeg dijela s prozorom.

U donjim dijelovima zid ima dosta naglašen nagib (škarpu), koji prema sredini visine lagano prelazi u okomicu. Gornja polovina zida vrlo je malo ukošena, gotovo okomita. Nagib običnog zida u donjoj polovini iznosi u prosjeku 7 do 10 procenata. Kod istočnog tornja je nešto više naglašen. Do visine od 8 metara on iznosi u prosjeku 20 procenata a u razini prozora 7,14. Po svoj prilici on ubrzo nakon toga dobiva okomiti pravac. Prema toj računici zid tornja se u svoje doba dizao mnogo više nego što je danas sačuvano. Na danas sačuvanoj visini njegova debljina iznosi 130 cm. Svakako da je zid tornja i pri samom vrhu morao biti deblji nego onaj od zida (tojest 82 do 90 cm), budući da je nosio teret krova. Ako bismo prihvatili kosinu sužavanja od 7,14 cm po metru

i dalje u visinu od sadašnjeg završetka, onda bismo dobili još visinu od 5,5 metara do mjesta gdje bi zid bio debeo 90 cm, no to je manje vjerojatna računica. Bliže smo stvarnosti ako uzmemo da se zid od sadašnjeg prozora naglo uspravio u gotovo okomiti položaj, što uostalom vidimo i na 2,5 metra sačuvanog dijela. Omjer zida s nagibom i okomitog dijela nije kod tornja mogao biti jednak kao na bedemima. Ovdje moramo računati da je okomito zidanje bilo sigurno najmanje dva puta veće od zakošenog, a to znači da bismo visinu od 25 metra mogli uzeti kao realnu mjeru za prvobitnu visinu jugoistočnog tornja. Ne kaže li Dursun-beg za gradsku kulu da se činilo da seže do zvijezda, ili Evlija Čelebija, da se grad uzdiže do nebeskog svoda?! Toranj je vjerojatno bio pokriven krovom od letvica. Razoreni dio tornja imao je još najmanje dva sprata sa jednim ili više prozora u stilu onoga koji se još danas ondje vidi. Još jednom naglašavam da je to pretpostavka koju opravdamo nalazima na licu mjesta i analognim slučajevima na drugim zamcima.

Kosine zidova na uglovima nešto su veće od ostalih dijelova zida. Ugao nije posebno naglašen izrazito većim kamenjem. Zapadni je oštro profiliran za razliku od istočnog koji je blago zaobljen.

U južni zid ugrađen je portal sa grbom i prozor na jugoistočnom tornju. Manja vrata očito su usječena u tursko doba.

Naknadno je izvršena pregradnja donjeg dijela zapadnog ugla, u visini portala s grbom. Na tom se mjestu u nepoznato vrijeme zid bio izvalio, pa je dosta nevješto zakrpljen.

U prvo se doba zid većim dijelom završavao prsobranima, koji su tada bili nešto viši nego što su danas. Njihov uzorak imamo na sjevernom dijelu gradskih zidova, odmah iznad Banjalučke (Papaz) kapije. Nešto poviše uskog otvora, prsobrani su nosili proširen sloj visine 15 cm, a zatim kapu koja je u obliku izdužene piramide pokrivala prostor veličine horizontalnog presjeka prsobrana. Ovi prsobrani kod Papaz kapije su nešto manji od onih na tvrđavi, no vrijeme postanka je isto, pa stoga moramo računati da je i gore u tvrđavi na isti način oblikovan njihov završetak.

Oko 2 metra iznad portala vidi se u zidu velika kružna zakrpa od pravilno obrađene sedre. Promjer zakrpe iznosi oko 3 metra, a izgleda da je oštećenje bilo nastalo od udarca topovske kugle. Krpljenje je vjerojatno izvedeno još u Srednjem vijeku.

Krunište zapadnog ugla iznad portala je otsječeno, i sada se ondje nalaze puškarnice. Na temelju analognih slučajeva moramo pretpostaviti da je na mjestu tih puškarnica stajala manja stažarnica, isturena na sistem mašikula. Portal nije vodio neposredno u dvorište tvrđave, nego u zatvorene prostorije za stražu, čuvara i druge službenike zamka.

Srednji dio zida u dužini od 16,5 metara izveden je od muljike, obrađene u gotovo kvadratične i lijepo obrađene kocke. Graditelji su mu bili vrlo slabi, te nisu uspjeli da tako lijep kamen slože u pravilne redove. Očito je da se prvobitni zid na tom mjestu u jednom času porušio, pa je na brzinu pregrađen od materijala koji je pokupljen s neke druge građevine. Na toj pregradnji prsobrani nisu bili više izvedeni, a izgleda da su tada zazidani i otvori među onim prsobranima koji su se bili sačuvali na starom dijelu zida. Novi zid izveden je zaključno sa visinom starih prsobrana. Rušenje starog prvobitnog zida moglo je nastati prilikom opsjedanja grada 1464 godine, a najkasnije 1501 godine.

Treću fazu građevinske djelatnosti čine potporni zidovi, izvedeni od fino obrađenog krečnjaka. Njima je zacijeljen prelazni dio od najstarijeg zida i onog neuredno izvedenog srednjeg dijela, kao i dio jugoistočnog tornja. Koji se također naslanja na pregrađeni dio zidine. To je dobra, tipično turska gradnja.

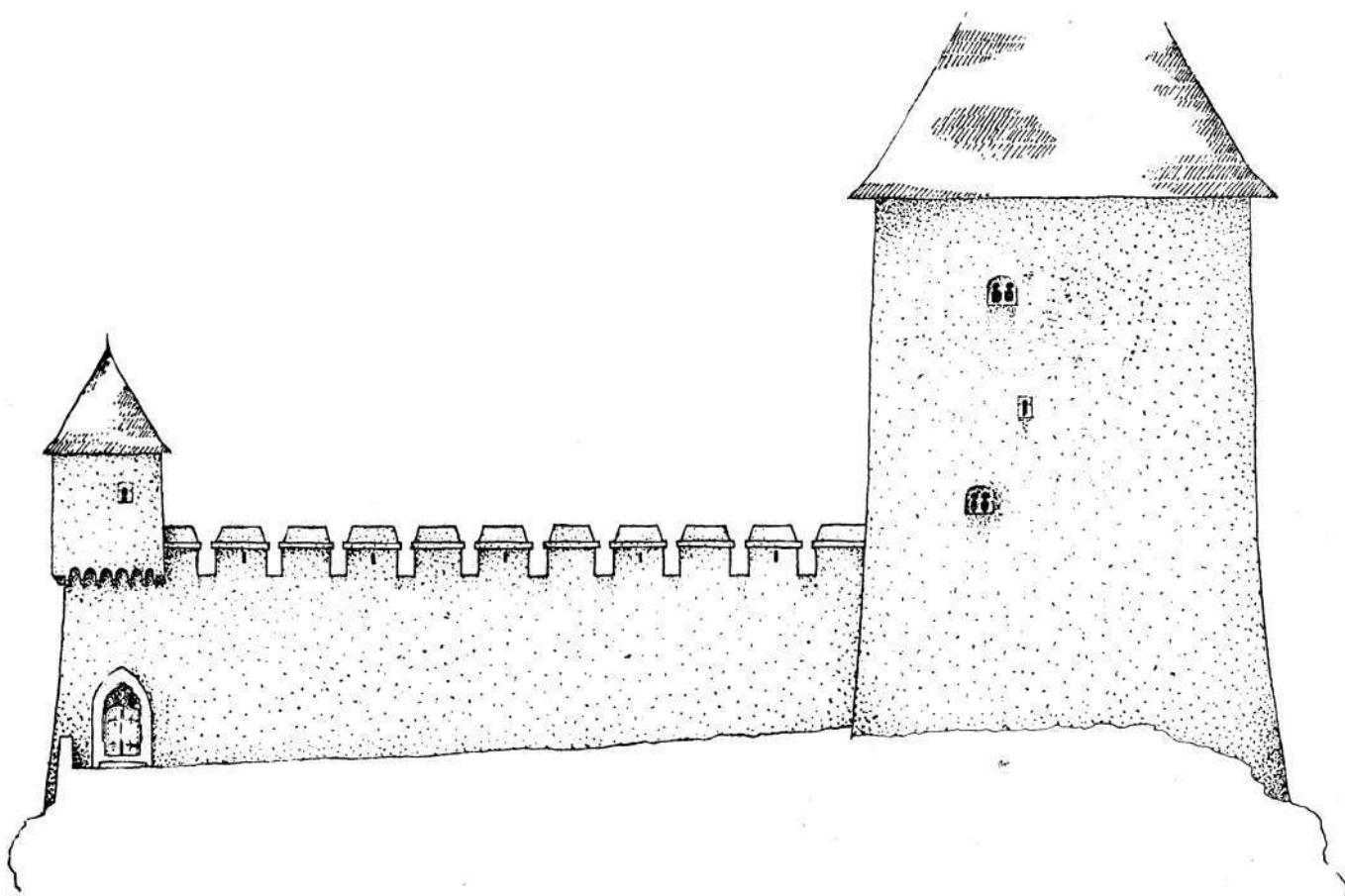
Kontrafor na spoju zidova bio je sigurno potreban zbog pucanja zida na tom dijelu. Možda je to dolazilo usljed nejednolikog slijeganja novog i starog zida, no prije će biti da je stari zid bio narušen i rastresen još od razaranja srednjeg dijela, pa se ta rastresitost vremenom polagano širila i dalje. Vidimo kako je kontrafor postavljen većim dijelom preko starog zida.

Na isti način izgrađen je potporni zid oko zapadnog ugla jugoistočnog tornja. Po svoj prilici je stari zid tornja ostao samo djelomično intaktan. Izgleda da se je ugao raspao, jer potporni zid kosinom prelazi ka odbrambenom zidu, a to znači da je stari ugao prosječen. Zapadni dio tornja pokriven je prigradenim potpornjem, na koji se prema sredini tornja nadovezuje drugi potporni zid koji je sudeći po istočnoj strani tornja, istorodan sa puškarnicama. Potpornim zidovima utvrđene su i ostale tri strane tvrđave.

Izgleda da su starije potpore izvedene u XVII vijeku, možda u vezi sa pritužbama građana 1628 god. Način zidanja odgovara tom vremenu, a i pisani izvori o stanju jajačke tvrđave dozvoljavaju da se njihova izgradnja ovako približno datira.

Zid sa puškarnicama izgrađen je samo na zapadnom uglu i na otsječenom jugoistočnom tornju. On je izgrađen u doba kada je jajačka utvrda pregrađena na sistem tabija. To zaključujemo iz činjenice da puškarnice nalazimo isključivo na mjestima gdje su pored starih zidova u unutrašnjosti ograde podignuti nasipi.

Sveukupna visina puškarničkih zidova iznosi na jugozapadnom uglu s vanjske strane oko 170 cm, a to je visina koja otprilike odgovara i pristupnoj strani. Zupci su visoki 75 cm, otvor iz-

Slika br. 3: Pokušaj rekonstrukcije stanja oko sredine XV v. O stražarnici poviše vrata ne postoje nikakvi neposredni podaci, jedino što prekinuti niz prsobrana dozvoljava pretpostavku da je na tom mjestu stajala neka nadgradnja sa svrhom da se iz nje nadzire prilaz vratima. Prsobrani su oblikovani prema sačuvanim izvornim primjerima na zidu poviše Banjolučke kapije.

među njih je na vanjskom licu širok oko 13 do 15 cm, a na unutrašnjem 28 do 30 cm. Zupci su sa vanjske strane široki 88 do 90 cm, a s unutrašnje 74 cm. Sve gornje površine ukošene su prema vani. Zid je izveden od muljike, izuzev sloja na kome leže zupci, a koji sačinjava red uredno pritesane sedre, koja je s unutarnje strane visoka 15 cm, a prema vani se stanjuje tako da se na vanjskom licu više ni ne pojavljuje. Debljina puškarničkog zida varira između 50 i 55 cm, na gornjoj površini a oko 60 do 70 cm na osnovi. Kod konzervacije jugoistočnog tornja 1957 godine puškarnice su izvedene u nešto manjim razmjerima, budući da nosivost starog zida nije bila popuno osigurana.

U vrijeme izgradnje puškarnica izveden je uz jugoistočni toranj po jedan potporni zid na južnom i istočnom licu. Za nas je važan onaj na istočnoj strani, budući da se na njemu sačuvalo mjesto na kome se vidi da ta potpora čini sa puškarnicama jednorodnu cjelinu. Ne samo da se te potpore razlikuju od onih iz XVII vijeka nego i njihov spoj lijevo od romaničke bifore jasno govori o dvije različite strukture.

Vrijeme izgradnje nasipa kod puškarnica ne može se sasvim sigurno utvrditi, ali postoje neke indicije koje nas vode ka rješenju i toga pitanja. Zakošene vanjske strane puškarničkih zidova i oštro izvedeni uglovi već na prvi pogled ostavljaju utisak turske gradnje. Što se tiče nadgradnje, one su posljednje što je na zidovima bilo učinjeno. Znamo da se Jajčani 1628 godine tuže da im grad od zauzeća nije popravljen. Anonimni austrijski izvjestitelj od 1780—1790 godine kaže da se na gradu nisu vršile popravke od vremena turskog zauzeća. On time vjerojatno misli na rekonstrukcije u smislu fortifikacionih sistema u stilu Vau-ban-a, no i mimo toga njegov tekst ilustrira ča--vito stanje u Jajcu. Imajući sve ovo u vidu, izgleda da je pregradnja na sistem tabija izvršena dosta kasno, koncem XVIII, ili još vjerojatnije, u XIX vijeku. Sjetimo se samo Evlije Čelebije koji je 1660 god. iznad ulaza u grad gledao »rumi tarihi«, misleći time vjerojatno na kraljevski grb, a u dvorištu su još u njegovo doba stajale ruševine starog dvora. Te su ruševine sigurno stajale još i 1705 godine, kada jedan franjevac nabavlja iz njih komade ukrašene gotičke arhitekture, i

stavlja ih u tada izgrađenu crkvicu sv. Ive u Podmilačju. Naime, fragmenti koji su ondje stajali prije rušenja crkvice, nesumnjivo su istorodni s komadima koje opetovano nalazimo u nasipu tabija jajačkog grada. Mislim da još dva arhitektonska detalja na novijoj arhitekturi Jajca govore o dosta kasnom postojanju ruševina kraljevskog dvora. To je prozor na barutani u tvrđavi i ukrašena vrata nekadašnje dizdareve kuće niže ulaza u grad. Prozor na tzv. barutani ukrašen je poviše svog lažnog gotskog završetka plastičnim ukrasom koji sliči na cvijet krina, a po tome donekle na grb poviše ulaza, ukoliko nije replika nekog drugog ukrasa. Rad je rustičan, i nastao u isto doba kada je izgrađena baruthana, a očito pod dojmom promatranja starog dvora, i divljenja njegovim majstorima.

Portal na nekadašnjoj dizdarevoj kući također je izveden pod impresijama jednog portala splitske kasnogotičke škole (potez tordiranog užeta), koji se bio sačuvao u ruševinama dvora. Kuća se u najboljem slučaju može datirati pod konac XVIII vijeka, no više je vjerojatno da njenu izgradnju stavimo u početak XIX vijeka.

Dr. Ćiro Truhelka⁹ je kod konzervatorskih radova u Jajcu (možda oko 1890 g.) našao dva gotička kapitela i dva profilirana ulomka doprozornika, ugrađene »12 metara visoko u južni zid«. Šteta je što nam je ovaj podatak prenesen tako sumarno, a vjerujem da bi fiksiranje mjesta nalaza sada bilo od izvanredne važnosti; ne samo zbog određivanja termina rušenja zgrade u kojoj su prvobitno stajali ti komadi, koliko i zbog čvršćeg datiranja dijelova našeg zida.

Spoj između potpornih zidova pod jugoistočnim tornjem, pokazuje da je istočni dio tih potpornja noviji od zapadnog, dakle mlađi od druge četvrtine XVII vijeka.

Iz svega izloženog možemo zaključiti da gradnja tabija i puškarnica nije starija od 1780 godine.

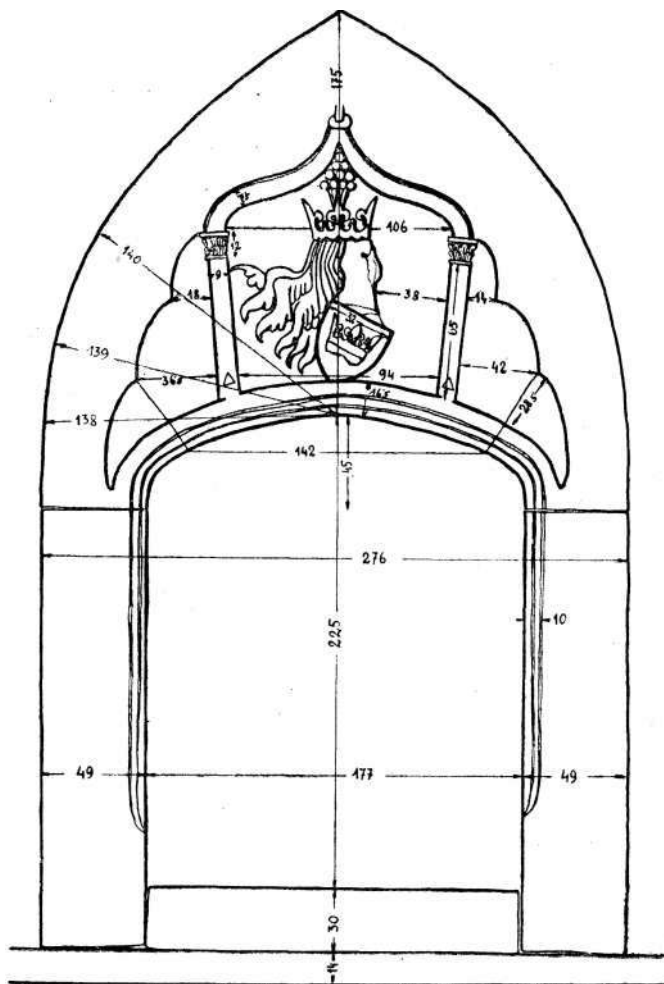
Jedna kugla iz vremena pohoda Omer-paše Latasa probila je svod prozora u jugoistočnom tornju, i zaustavila se u nasipu. Ona je time odredila termin kada je nasip tabija već postojao. Prema tome se period između 1780/90 i 1851 godine može smatrati vremenom u kome je jajačka tvrđava popravljena i pregrađena u sistem tabija, a to je ujedno i vrijeme kada su definitivno razoreni ostaci starog dvora. Nijedan od sačuvanih podataka o Jajcu nije zasad u mogućnosti da nam bliže odredi vrijeme te predgradnje.

Na koncu se pitamo kada je nastao stari zid sa prsobranima, portalom i romaničkom biforom. Ne bih se mogao upuštati u uže datiranje prsobrana kao tipa određenih gradnja, jer mi se čini da je

⁹ Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce, Sarajevo 1904, str. 48.

on vezan za širi vremenski raspon od XIII do XV vijeka.

Gotički portal sa grbom je izrazito domaća tvorevina. Priložene slike (br. 4, 5, 6 i na si. 10 crtež d) štede riječi suvišnog opisa. Otvor je visok 225 cm, a širok 177 cm. Izveden je od 5 blokova muljike. Zbog oslobođenog zapadnog ugla zida, zapadni bočni dovratnik je malo iskliznuo iz svog prvobitnog položaja, pa se kamen timpanona s grbom s te strane spustio za nekoliko centimetara.

Slika br. 4: Kraljevska vrata, nacrt.

Kasnija oštećenja izazvala su kod površnog posmatrača utisak da majstor nije potpuno dovršio svoje djelo, ili barem da ga u detaljima nije dotjerao. Kod pomnijeg pregleda može se ustanoviti da je posao, naprotiv, bio u svoje doba uredno dovršen.

Najvredniji ukras portala svakako je grb s pretstavom ljiljanove krune. Najstariji dokument s prikazom ovog grba je konjanički pečat kralja Stjepana Ostoje. Na novcima Tvrtka II Tvrtkovića ispod krune pojavljuje se jednostavno veliko gotičko slovo »T«. U početku svoje vlasti kralj Stjepan Tomaš na novce postavlja sasvim jednaki grb, a kasnije mu monogram postaje složeniji,

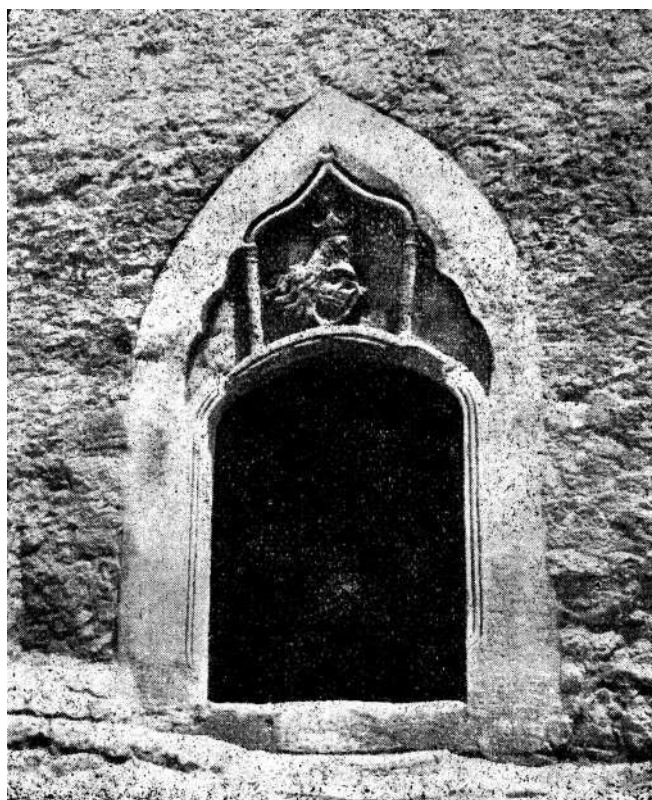
kada u okomitu crtu upliće slovo S, a vodoravna crta slova »T« prerasta u grane čiji vrhovi nose krinove. Na grbu Stjepana II Tomaševića nema monograma, nego je kruna položena na štit. Mogućnost izrade ovog grba na portalu, široko uzevši, pada u vrijeme između 1404 i 1461 godine. Teško bi se naime ovamo moglo uzeti u obzir vrijeme prije 1366 godine, kada je Pliva pripala Hrvatinićima. Vrlo je malo vjerojatno da bi Tvrtko II u prvoj fazi svoga kraljevanja postavio grb na ulazu u jajačku tvrđavu. U to je doba Plivom i Jajcem gospodario mnogo jači čovjek, pa i zaštitnik samog kralja — herceg Hrvoja Vukčić. Mnogo smo dakle bliže istini ako mogućnost postavljanja ovog grba stavimo u vrijeme od drugog kraljevanja Tvrtka II, tj. od 1421 godine pa nadalje. U to doba Hrvoja više nema, a njegovi su nasljednici daleko od stare hercegove moći. Hrvatinić i kao gospodari Plive polako blijede, dok je u Jajcu vjerojatno ostao dvor za koji možemo pretpostaviti da je bio opremljen na način kraljevske rezidencije. Sino-
vac Juraj Vojsalić očitno podražava Hrvoja kada kao neki samostalan vladar dne 12 augusta 1434 godine pod Kreševom dijeli neke zemlje.¹⁰ To mu je bilo moguće činiti još samo u kritičnim časovima kraljevstva, kada su problemi oko Vrhbosne bili zaokupili kralja i centralnu vlast. Iz historije vidimo da se kralj Tvrtko II rado zadržavao u svojim gradovima u srednjoj Bosni, u Visokom, Sutjesci i Bobovcu. Kralj Sigismund šalje ipak u Jajce svoje poslanike 1426 godine.¹¹ Te godine Turci krstare po Bosni. Sljedeće godine kralj se javlja iz Bobovca. Turci dobivaju 1430 godine Vrhbosnu kao zalog za neplaćeni danak, a u jednom času 1435 godine preplavljaju cijelo područje gornjeg sliva rijeke Bosne. Kralj se ipak iste godine javlja sa Bobovca, gdje se i pored blizine turskog posjeda zadržava i poslije te godine. U vrijeme kralja Alberta, dakle oko 1437 godine, spominje se Jajce (s Bočcem i Komotinom) kao mađarski posjed,¹² vjerovatno samo u nekoj teoretskoj konstataciji.

Izgleda da se tek Stjepan Tomaš nešto više zadržava u Jajcu, možda pritešnjen blizinom turskog posjeda u Srednjoj Bosni. Svakako da on nije mogao lake ruke prekinuti s tradicijom i napustiti stare rezidencije kao što su bile Bobovac, Sutjeska i Visoki. Teoretski vjerojatno nije bilo prilično da se napuste domeni stare vlasti, ali je de fakto Jajce kao rezidencija u to doba bilo pogodnije. Svakako da je već Tvrtko II imao razloga da ulaz u jajački grad ukrasi kraljevskim grbom. Bilo je to vrlo delikatno pitanje prestiža. S jedne strane trebalo je da se što prije izbriše uspomenu na ličnost Hrvoja, zbog političkih trzavica u kojima je

Slika br. 5: Kraljevska vrata prije konzervacije

on bio vinovnik, a s druge je kralj nesumnjivo mogao da osjeća potrebu za vidljivim znakom stvarne vlasti u Jajcu, kao odgovor na teoretske postavke o mađarskom posjedu tog grada. Postavljanje grba nije, dakle, moralo biti vezano za boravak kralja. Jajce je postajalo istaknuta politička pozicija, pa je već i kao takvo moglo da dobije portal s jednom namjerom da se na ovakav način demonstrira realno stanje u Bosni.

Slika br. 6: Kraljevska vrata poslije konzervacije

¹⁰ Miklošić, Monumenta Serbica, br. 320.

¹¹ Thalloczy, o. c., str. 37,

¹² Thalloczy, o. c., str. 37.

Nije isključeno da bi i Stjepan Tomaš mogao biti naručilac portala. Mogućnost izgradnje pada međutim samo u prve godine njegovog vladanja, ne samo zbog tipa monograma ispod krune, nego i zbog fakta da se već sredinom stoljeća u Jajcu radi na jednoj monumentalnoj palači neposrednim učešćem neke primorske, vjerovatno splitske kasnogotičke klesarske škole. Dovratnik u lapidariju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, zatim nadvratnik koji je 1957 otkopan u nasipu jugoistočnog tornja (slika 7), luk iz stare kapele sv. Ive iz Podmilačja, (sada u dvorištu franjevačkog samostana u Jajcu), i još nekoliko prvorazrednih fragmenata dalmatinske kasne gotike, govore da je u Jajcu postojala palača ovog stila, čija se gradnja može staviti u sredinu XV vijeka. Jasno je da pored ovih majstora, a ni poslije njih ne bi moglo doći do izgradnje ovako rustičnog djela, kao što je portal. Kako su splitski majstori uhvatili sigurnu karijeru u Jajcu, govori mislim i činjenica da domaći sin Juraj Gradomilović iz Vesele Straže kod Bugojna 3 aprila 1455 godine stupa na naukovanje u majstorsku klesarsku školu Andrije Alešija. Prema ugovoru on je 1461 godine završio taj zadatak, ali teško da je po eventualnom povratku u Bosnu mogao mnogo što da učini. G. Praga ga naziva izbjeglicom »il profugo bosnese«,¹³ za što, možda, nema izričitog podatka, ukoliko ne misli na politički preokret 1463—64 godine.

Osim toga treba spomenuti činjenicu da je klesarska ruka majstora portala vrlo bliska, možda potpuno identična, s rukom koja je radila tzv. katakombi. Majstor katakombi ostvaruje naime svoje zamisli u oštrim lukovima gotike, no ta gotika je vrlo osebujna, provincijalna i — gotovo bismo rekli — bogumilski rustična. Upravo kao što je i portal. Osim toga su i potezi dljeta na oba spomenika isti. U katakombama, koje su još bile daleko od svoga završetka, majstor je osim jedne dame sa krinom prikazao viteza i grb Hrvoja Vukčića, a time odredio i vremenski okvir djelu. Ako je Hrvoje umro 1416 godine, a katacombe ostale nedovršene, onda je majstor katamobi i portala zasigurno djelovao u prvoj polovini XV vijeka, možda između 1410 i 1440 godine. Dakako da je i ranije i kasnije njegova radionica mogla davati Jajcu onu rustičnu gotiku, od koje zasada imamo ova dva spomenika, no prisustvo splitskih majstora sigurno je u konkurenciji za kraljevske narudžbe potisnulo domaće majstore, koji su i pored moguće vještine zanata, daleko za njima zaostajali. Majstor portala i katakombi stvara oblike koji su bliže spomenicima sjeverno od Bosne. Značajno je, također, da se on malo razumije u heraldiku. Ni grb Hrvojev u kata-

kombama, a ni onaj kraljevski više portala na gradu, nisu izvedeni u heraldičkom smislu potpuno korektno, a i to donekle spaja oba djela, odnosno otkriva ih kao opus jednog za svoje doba upola obrazovanog majstora.

Po gradnji portala i prilika u zidu oko njega, vidi se da je on ovdje naknadno ugrađen. Prvobitni otvor bio je također zasveden, no oko 50 cm viši nego blokovi sadašnjeg okvira. Iako se nije mogao točno odrediti cjelokupni tok prvobitnog svoda u najgornjem dijelu (da li je tu bio oštar ili polukružno zasvedeni luk), izgleda kao da je i on bio oštro zaključen. Južni zid je uglavnom stariji od portala.

Taj gornji svod nije bio naglašen posebno složenim kamenom, pa izgleda kao da je portal-pret hodnik ovom našem portalu bio također naknadno uzidan u postojeći zid. Konačno se moramo pitati da li je u prvobitnom zidu bilo uopće portala, ili se u tvrđavu, jednako kao u Medvjed-kulu, ulazilo kroz otvor, koji je bio visoko u zidu, bliže jugoistočnom tornju. To je mjesto naime kasnije razvaljeno, pa su se zbog toga eventualni tragovi mogli lako izbrisati.

Kako ćemo kasnije vidjeti, romanička bifora na južnom zidu jugoistočnog tornja dozvoljava datiranje zida u starije doba nego što je prelaz iz XIV u XV vijek, kako je većinom dosada pokušavano da se datiraju zidovi Jajca na temelju indirektnih i slučajno sačuvanih historijskih podataka (Hrvoje 1396 kao knez Jajca). U prilog starijeg datiranja zidova jajačke tvrđave govori i istovjetnost građe sa zidovima romaničke crkve sv. Luke i arhaične Medvjed-kule.

Kraljevski portal, ako je slobodno da tako nazovemo ova sačuvana vrata sa kraljevskim grbom, služio je sa promet pješaka, a možda i konja. Bio je dvokrilan. Više mu je izlizana desna strana praga (gledajući ka portalu), ali se i na lijevoj polovini vidi trag prometa. Prag je visok 30 cm, a ispred njega bio je pločnik. Portal je otkopan u maju 1957 godine. Do toga doba bio je, valjda od vremena izgradnje tabija, zatrpan do polovice ulaznog otvora, točnije do 120 cm prvobitnog otvora. Otkopom i otkrivanjem donjih dijelova dobiveni su sljedeći podaci: ispred praga stajala je stepenica široka 33 cm, a visoka 14 cm. Od stepenice tekao je manji tarac od neravnih ploča. Na tom je pločniku zatečen kod iskopa sloj garotine i neizgorenog drveta. I pločnik je po svojoj površini bio napečen od te vatre, jednako kao i dovratnici portala, od kojih je naročito lijevi bio vrlo oštećen. Vatra je dakle bila dosta jaka. Iznad ovog, ne odviše debelog sloja uništavanja, slijedio je oko 25 cm debeli sloj pijeska i usitnjene žbuke, očito nepomenteni ostaci zidarske djelatnosti. Bio je to znak koji ukazuje na vršene radove na popravci razorenog grada. Na posto-

¹³ Giuseppe Praga: Documenti intorno ad Andrea Alessi, stampato u Rassegna Marchigiana VIII, nr. 3 1929.

jeci stari prag dozidan je novi visine 35 cm, a na sloj odbačenog morta nabacana je zemlja do visine novog praga, a zatim je na nju postavljen tarac od kamenih pločica zelene boje. Poslije neke velike tragedije u kojoj je tvrđava gorjela, pregradnjom su stvoreni novi uslovi za život. Smanjeni otvor govori da se u tim novim prilikama manje gledalo na sjaj, a više na solidniju zaštitu od napadača. U sloju nabacane zemlje ispod pločnika nađena su između ostalog kamenja i dva fragmenta rebra gotičkog svoda, te kamena topovska kugla promjera 50 cm (si. 10 b i e). Možemo pretpostaviti da je zemlja za ovaj nasip dovučena iz grada.

Godine 1904 Truhelka kaže da portal »do pred nekoliko godina bijaše ... zazidan ...«, pa ga je tek on otvorio. Zatekao je nišu koja mu se činila kao kapela, tj. u njoj je on nazirao banak oltara, a u apsidalnom svodu trag ispalog kamena u obliku križa. Po tome on zaziđivanje vrata stavlja u doba Matije Korvina (str. 50). Vrlo je malo razloga da se Truhelkino mišljenje o postojanju kapele u vrijeme od 1464—1528 prihvati kao sigurna činjenica. U varoši toga doba bilo je crkava, a pretpostavljamo da je i u gradu postojala dvorska kapela. Ukoliko je i nije bilo, mogla se pregradnjom načiniti iz bilo koje prostorije, svakako veće nego što su ta vrata. Uostalom, koji bi razlozi bili da eksponenti kralja Matije u Jajcu sa toliko pijeteta čuvaju uspomenu na Kotromaniće, a izgradnja takve kapele bi to svakako značila. Takva kombinacija C. Truhelke gubi uostalom svoju vrijednost njegovim vlastitim podatkom iz 1894 godine,¹⁴ kad kaže »Das Thor (misli na ovaj portal) wurde kurz nach der Besitznahme durch die osterr.-ungarischen Truppen vermauert«. Kapela je dakle ovdje mogla biti improvizirana 1878 godine za potrebe tadašnje posade, a zazidana u času kada su stvorene pogodnije prilike za vojnu kapelicu na drugom mjestu.

Oko 3 do 3,5 met. ispod portala protezao se zid iz koga su prema portalu iskakale dvije ante (slika 8). Temelji tog zida počivali su na oblim hrastovim gredama, koje su bile položene vodoravno kao osiguranje za čvrst položaj zida koji je nad njima izgrađen. Biće da su to temelji stražarnice, čija je prostorija bila prislonjena uz stari zid upravo iznad portala. Trag sobe te stražarnice još se donedavno očitavao na zidu kao okrečeni pravokutnik. Po Truhelki znamo da je zgrada straže ispred vrata stajala do 1878 godine. U prizemlju je bila od kamena a na spratu od drveta (str. 50). Temelji koje smo 1957 godine otkopali pokazuju da se stražarnica nalazila iznad otkrivenih vrata, tj. kroz stražarnicu se prilazilo kraljevskom portalu, a kroz njega u grad. Ako je stražarnica bila izgrađena u tursko doba, a po gradnji

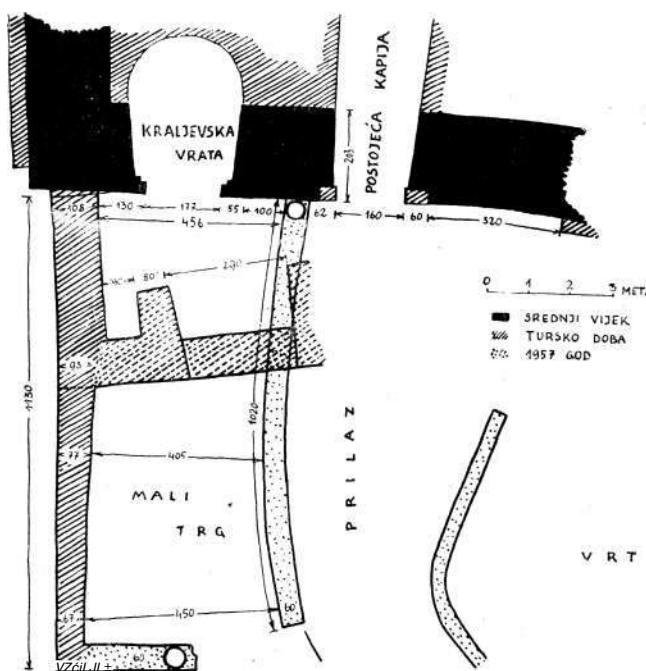

Slika br. 7: Gotički nadvratnik iz sredine XV v., otkriven 1957 g. u nasipu jugoistočnog tornja.

se to može pretpostaviti, onda se teza o ranom zaziđivanju Kraljevskog portala ne može prihvatiti. Dakako da danas više ne možemo mnogo reći o toj zgradi, jer smo bili svjedoci samo njenih temelja. Ni Truhelka nije mogao više mnogo što da kaže, budući da je i on vidio samo temelje koji su virili iz zemlje.¹⁵ Ante koje smo zatekli u prednjem zidu (stražarnice), sigurno su služile za nošenje vrata koja su vodila ka portalu s grbom. Široka vrata (raspod 290 cm) sama po sebi ne bi bila potrebna samo za ulaz u stražarnicu.

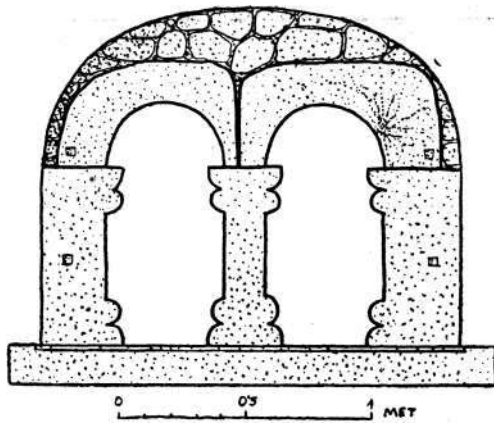
Prostor unutar vrata bio je kasnije zatrpan i zazidan sve do visine od 90 cm iznad prvobitnog praga. Tada je zazidan i prolaz, a nova vrata probijena 3 metra dalje od ovih.

¹⁵ Dr. Ćiro Truhelka: Kraljevski grad Jajce, str. 50.

Slika br. 8: Plan terena ispred ulaza u tvrđavu

¹⁴ WMBH II, str. 88.

Slika br. 9: Romanička bifora u jugoistočnom tornju

Vraćajući se na podatke koje smo dobili arheološkim istraživanjem, možemo pretpostaviti da je požar koji je razorio vrata, bio jedan od ona tri -koja se spominju u jednom jajačkom sidžilu.¹⁶ Odmah poslije požara izvršen je popravak, što zaključujemo pa nerazgrnutom zgarištu. Možda je to onaj popravak što ga izvodi Melik Ahmed-paša poslije požara 1658 godine, a o čemu govori Evlija Čelebija.¹⁷ Sam Evlija ušao je u tvrđavu kroz Kraljevski portal, jer kaže da je poviše vrata vidio »rumi tarihi« čime očitro misli na grb Kotromanića. Zatvaranje portala uslijedilo je koncem XVIII ili početkom XIX vijeka, tj. u doba kada su na jajačkoj tvrđavi zasipanjem tornjeva i pojačanjem zidova izgrađene tabije i puškarnice.

Romanička bifora, visoko u zidu jugoistočnog tornja, oživljava priličnu jednoličnost ovog zida. Njena arheološka vrijednost nadmašuje umjetničku, no i kao motiv ona daje južnom zidu posebnu draž. Stupić i dva doprozornika drže lukovima zasvedene otvore (slika 9) koji su, iako relativno maleni, bili osigurani željeznim šipkama. S unutarnje strane prozor se čini kao udubina, u kojoj su s obje strane bile namještene klupe za sjedenje. Raspon niše iznosi 215 cm, a dubina je 117 cm. Profilirani dijelovi izvedeni su od muljike. Zapadni luk razbijen je kuglom iz topova Omerepaše Latasa 1851 god., pa je time — kako je ranije rečeno — određen termin prije koga je izvršeno zasipanje i pregradnja tornja u tabiju, budući da je kugla, probivši luk prozora, zasjela u sloj nasipa.

Zid prozorske niše, a i ostalih zidova te prostorije, bio je u doba upotrebe tornja u svrhu stanovanja u tri navrata premazan krečnom žbukom. Od sva tri premaza srednji je dugo služio kao oličenje prostorije u kojoj se ložilo na otvorenom ognjištu ili u kaminu. Taj namaz, je, naime, od dima potpuno pocrnio. Nevješta ruka je po nje-

¹⁶ Dr. Ćiro Truhelka: Pobirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM 1918, str. 157 i dalje.

¹⁷ Evlija Čelebija: Putopis, Sarajevo 1954, str. 230.

mu ucrtavala zgrafite u obliku krugova. Kasnije je on premazan sa oko 2 mm debelom naslagom kreča, koji međutim nije više pocrnio u tolikoj mjeri. Prava je šteta da nam nisu dostajala sredstva za potpuno otkopavanje jugoistočnog tornja, jer mislim da bi njegovo istraživanje bacilo dosta svjetla na život u srednjovjekovnom zamku oko XIII vijeka.

Ne smijemo se zavaravati proromaničkim oblicima prozora, jer oni ne djeluju odviše uvjerljivo kao proizvod vremena u kome je dominirao ovaj stil.

Iako nemamo neposredne osnove za datiranje ovog prozora, mislim da se on može s malim rizikom staviti u XIII ili prvu polovinu XIV vijeka. Budući da on s ostalim zidom čini homogenu masu, to se i najstariji zid jajačke citadele, a to je glavina južnog zida, može približno datirati u ovaj period. Herceg Hrvoje bio je i suviše prisno povezan sa kulturnim centrima u kojima je u njegovo doba gotika bila u punom zamahu. Majstor katakombi, kolikogod primitivan, radi već u punim oblicima oštih lukova. Te činjenice govore da se Hrvoju ne može olako pripisati izgradnja najstarijih sačuvanih dijelova jajačke tvrđave. Oni će svakako biti stariji od vremena u kome se on spominje kao gospodar Jajca.

Rezimirajući, dakle, građevinsku djelatnost na južnom zidu jajačke tvrđave, možemo konstatirati tri faze glavnih zahvata.

Faza I: Gradnja velikog okvirnog zida, možda XIII ili prva polovina XIV stoljeća.

Kao vezivo upotrijebljen mort od čistog kreča.

Faza Ia: Pregradnja s umetanjem Kraljevskih vrata, prva pol. XV v. možda 1430—1440 g.

Faza II: Velika rušenja i hitni popravci 1464—1528 god. U gradu se između 1510 i 1528 gradi velika i bogato ukrašena građevina u kasnogotičkom stilu, u oblicima koji su uobičajeni u krajevima sjeverno od Bosne, u Hrvatskoj, Mađarskoj i Austriji. Fragmenti doprozornika ili dovratnika čuvaju se u zbirci Franjevačkog samostana.

Faza III: Potporni zidovi, kratko poslije 1628 g. Fina obrada kamena, a kao vezivo sredstvo upotrijebljen kreč sa primjesom tucane opeke.

Faza IIIa: Kruništa s puškarnicama, druga faza potpornih zidova i tabije, konac XVIII ili početak XIX stoljeća. Vezivo sredstvo vrlo sive boje, spravljeno od kreča i mnogo pijeska, djelimično krupnog zrna.

Danas dakako već možemo govoriti i o četvrtoj fazi, koju čine krpljenja i konzervatorski zahvati u novije doba.

Osim toga, postoje na više mjesta u Jajcu ostaci zidova, prema kojima se može zaključiti da je ovdje u doba kasne antike postojao refugij. Na južnom zidu nema tragova te građevine, pa stoga ti ostaci nisu uzeti ovdje u obzir.

Prilikom konzervatorskih zahvata, u zidu i u nasipu pred zidom, nađeni su slijedeći predmeti:

1. Željezni vršak strelice, zaboden u sedru starog zida (sl. 10a). Mjesto nalaza označeno brojem 1 na slici br. 2. Ovaj nalaz slikovito potsjeća na podatak iz akta ekstradicije građana Griča od strane zagrebačkog biskupa 1397 godine.¹⁸ Tekst optužbe biskupa glasi između ostalog: »... sasušće na nju (misli katedralu) svu silu strijela, od kojih neke ostadoše zabodene na samoj crkvi, pa su ondje i sada...«.

Tako nešto slično dogodilo se eto i ovdje u Jajcu. Predmet se, s obzirom na već izloženi historijat jajačkih zidova i činjenica u poznavanju historije naoružanja, mogao naći dakako samo u zidu faze I, a da ipak ne doprinosi rješenju problema užeg datiranja ovog zida.

KONZERVATORSKI ZAHVAT

Otkako se od osamdesetih godina XIX vijeka vodi konzervatorska evidencija o jajačkom gradu, na južnom zidu nisu vršeni popravci narušenih dijelova. Lice zida je na više mjesta bilo vrlo rahlo, kamenje mjestimično poispadalo, a na dijelu iznad podzida kod spoja starog i popravljenog dijela, zid se na obje strane već bio toliko otpučio, da se svakog časa mogao očekivati njegov prolom. To je otpučivanje pospješilo (ukoliko nije možda i prouzrokovao) udarac željezne kugle iz topova Omere-paše Latasa 1851 godine. Žbuka je naročito bila izlokana između kamenja starog lica jugoistočnog tornja. Kao što je prije spomenuto, Kraljevski portal bio je zatrpan do razine praga novijih vrata. Gornji dijelovi zida iznad portala bili su vrlo rahli, a spojnice između fasadnog kamenja na velikoj površini gotovo sasvim izaprane.

Portal je nosio nekoliko oštećenja od pogodaka topovskih zrna na zapadnom, lijevom dijelu timpanona, a od novijeg vremena i udarac između grba i desnog stupića. U starije doba je iza potiljka glave okrunjenog viteza izdubljena jama, možda za ležište grede građevine koja je stajala ispred vrata. Lice viteškog oklopa je odbijeno. Troprut okvira bio je većim dijelom polomljen. Prsobrani su bili zazidani, ali su se dva zapadna dobro raspoznavala, i razlučivala od ostale mase zida. Treći prsobran i treći otvor do njega bili su većim dijelom obrušeni, no u osnovi još uvijek jasno ocrtni. Puškarnice na zapadnom uglu bile su dijelom obrušene, a na jugoistočnom tornju primjećivala se samo njihova donja gradnja, dok zubaca nije više bilo. Bifora na tornju bila je zazidana.

2. Kamena topovska kugla promjera oko 12 cm, ugrađena u pregrađeni zid. Mjesto je na slici 2 označeno sa br. 2.

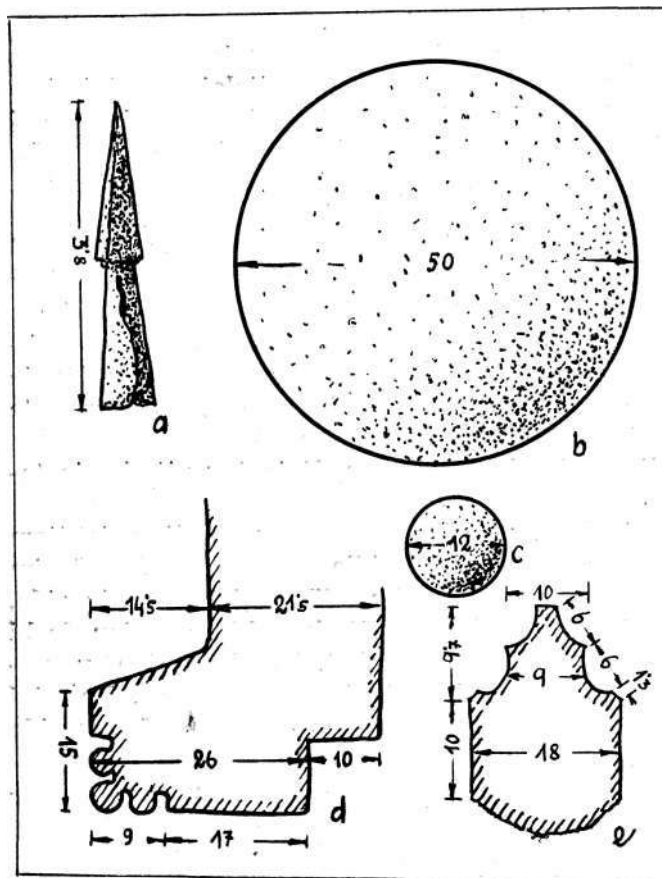
3. Polovina kamene kugle iste veličine u nasipu ispred Kraljevskog portala (sl. 10c).

4. Kamena topovska kugla promjera 50 cm. nađena u nasipu zemlje ispred Kraljevskog portala (sl. 10b), a sada postavljena na zid između vrata.

5. Pored kugle zatečena su još i dva fragmenta rebara gotičkog svoda (slika 10e).

6. Dvije željezne kugle iz topova Omer-paše Latasa. Jedna je probila romantičku biforu na jugoistočnom zidu, a druga se zabila u srednji pregrađeni zid (mjesto br. 3 na slici br. 2). Polovina kamene kugle pod br. 3, ugrađena je kod konzervacije na mjesto gdje je nađena kugla iz Omer-pašinih topova (sl. 2, mjesto br. 3).

Potporni zidovi, koji su izgrađeni u takozvanoj fazi III i IIIa dobro su se držali. Zapadni se ugao u svom donjem dijelu inače već ranije odvalio, a zakrpa je slabo izgrađena, tako da se svakog časa

Slika br. 10: Arheološki nalazi u vezi sa konzervatorskim radovima na južnom zidu: a) vršak strelice, zaboden u zidu (slika 2, mjesto 1); b i c) kamene topovske kugle iz nasipa ispred ulaza u tvrđavu; d) presjek nadvratnika Kraljevskog portala; e) presjek rebara gotičkog svoda, otkrivenog u nasipu ispred ulaza.

¹⁸ Dr. J. Sidak: Historijska čitanka, Zagreb 1952, str. 74.

mogla porušiti. Podzid prilaza puta bio je tek mjestimično donekle povezan, dok je većim dijelom stajao još samo kao naslagana suhozidina. Postojala je opasnost da se kod jačeg odmrzavanja ili jake ljetne kiše provali i sruši na kuće ispod grada.

Konzervatorskim zahvatom trebalo je još više izvući na vidjelo dokumentarnu vrijednost zidnih detalja iz najstarijeg vremena (sl. 11). Realne mogućnosti su postojale, budući da su najstarije gradnje bile velikih razmjera, pa nisu u kasnijim akcijama prekrivene monumentalnijom arhitekturom. Poduzeti radovi bili su u suštini strogo konzervatorski. Drugim riječima: na zidu nisu izvršene gradnje i dopune za koje više nije bilo osnove. Time prvenstveno mislim na prsobrane koji kod svojedobne obnove srednjeg dijela zida, vjerojato razorenog 1464 ili 1501 godine, nisu više bili izgrađeni.

Srednji dio zida ima nesumnjivu dokumentarnu vrijednost, onakav kako je na brzinu bio izgrađen. Bolje nego ma koji drugi zid, on ilustrira teško stanje Jajca u krizi od 1463 do 1528 godine. Postavljanje prsobrana na njegovo kruništje u okviru konzervatorskog zahvata, predstavljalo bi arheološku neistinu, a potrebe uljepšavanja na taj način nije bilo.

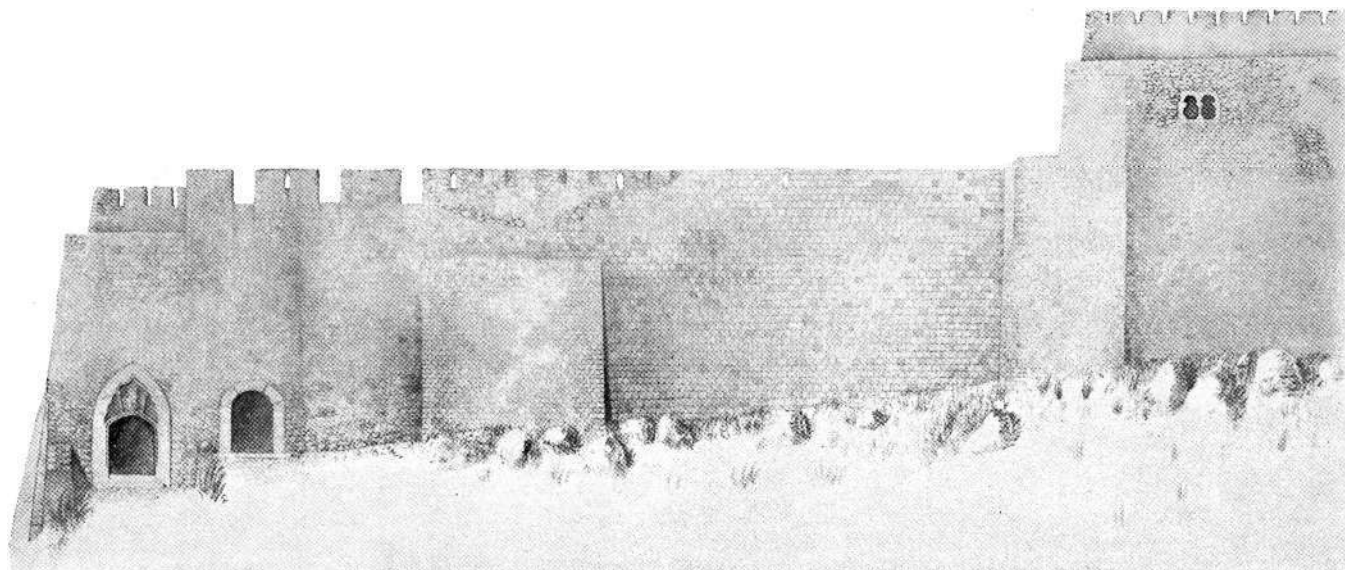
Kod konzervatorskog zahvata je prije svega izvršeno žbukanje spojnica na cijeloj površini zida. Donji, kao i neki drugi statički ugroženi dijelovi zida, žbukani su betonskom smjesom 1:3. Za ostale spojnice upotrebljen je produžni mort 1:2:5. Na nekim dijelovima je lice spojnica posuto prahom od istucane sedre, a jedan dio iznad i oko Kraljevskog portala naknadno je poprskan cementnim mlijekom sa primjesom praha od sedre. U oba postupka išlo se za kolorističkim efektima. Sedreni prah nije sposoban za spravljanje betonske smjese, pa se stoga u slučajevima gdje se tražila čvrstoća konstrukcije beton spravlja od pijeska iz okolice Jezera. Boja tog pijeska je tamnija nego što bi bilo poželjno, pa se naknadnim postupkom površina morala prevući svjetlijom masom. Ona koja je bila ožbukana produženim mortom, bolje se prilagodila općem izgledu zida, pa je posip sedrenim pijeskom bio dovoljan da bi se postigao željeni efekat. Površina zida u području portala bila je i inače nemirna. Na njoj se vidljivo ocrtavao pravokutnik okrečenog zida nekadašnje stražarnice, koja se nalazila iznad portala. Odvaljeni dio zapadnog ugla zida neuredno je zakrpljen, a i oko samog portala izgleda da su vršena sitnija krpljenja. Kada je uz sve ovo izvršeno i žbukanje spojnica, zid je postao vrlo šaren, koloristički neujednačen, i to upravo na mjestu koje je bilo najviše izloženo pogledu. Prskanjem površine smjesom sedrenog praha i cementnog mlijeka dobivena je ujednačena svjetla sivkastosmeđa površina.

U svom unutrašnjem dijelu portal je betonskom smjesom učvršćen i povezan sa zidom od koga se bio otpučio. U svježu površinu betonske mase utisnuta je veća količina usitnjene sedre, pa je dobivena površina vrlo slična muljici iz okolice Jajca, od čega je portal inače napravljen. Uspjeh na unutrašnjem dijelu portala otvorio nam je mogućnost da na isti način obnovimo lice portala.

Budući da je lijevi dovratnik bio teško oštećen u nekom velikom požaru, to su njegove napukline nalivene gustim cementnim mlijekom do te mjere da su se ispunile betonskom masom. Zatim je površina oba dovratnika finim betonom zacijeljena na svim oštećenjima i tako dotjerana u stanje kako je bolje odgovaralo ambijentu. Svježja površina i ovdje je zasuta usitnjenom sedrom, i zaglađena mistrijom. Tako dobivena površina vrlo je slična originalnom kamenu od koga je izveden portal. Oštećenja što su ih na timpanonu portala ostavili puščani metci i vjerojatno kanonada Omer-paše Latasa, također su zacijeljena na način kao i kod dovratnika. Podizanje timpanona i uspravljanje lijevog dovratnika nisu učinjeni, jer taj zahvat ne bi dao rezultate koji bi bili vrijedni utrošenog truda. Portal je dakle ostavljen u svojoj zatečenoj krivini. Ta mana je posebnim zahvatom umanjena do te mjere da se jedva i primijeti. Naime, kod oba dovratnika potpuno je obnovljen ugao sa troprutom, dok to nije učinjeno na troprutu timpanona. Obnovljeni troprut lijevog dovratnika svojim svjetlosnim efektima sada odlično prelazi u svjetlosne efekte krnjeg tropruta na timpanonu, tako da uopće uzevši ne pada u oči faktučna visinska razlika između njih.

Timpanonu je manjkao okvir, što se dobro zapaža na snimcima stanja prije konzervacije. Kako je izgledao taj okvir, to se arheološkim putem nije moglo istražiti i ustanoviti, a historija umjetnosti nije tu mogla mnogo da kaže, jer majstor portala nije stvarao striktno po receptima poznatih shema gotičke umjetnosti. Problem je riješen tako da je žbukom premazan dio zida kojim je zazidan otvor između portala i starog zida. O tome je već rečeno. Linija spoja starog otvora i dozide, tekla je upravo vanjskom širinom dovratnika, a nad portalom je činila luk paralelan s timpanonom. I ta je površina nakon premaza zasićena usitnjenom sedrom na način kako je prije rečeno. Tako je portal uokviren i izvučen iz ostale mase zida, a njegovo ležište u zidu je učvršćeno.

Romanička bifora otkopana je s unutrašnje strane tornja, te tako učinjena pristupačnom. Kako je ranije spomenuto/željezna kugla iz topova Omer-paše probila je zapadni dio luka zapadnog otvora. Luk je bio izveden u jednom komadu, pa je probijanjem kugle stvoreno zvjezdasto polje pukotina, no sve je ipak ostalo nepomaknuto iz prvobitnog položaja. I ovdje smo pokušali da se betonska zakrpa uvuče što je moguće dublje u

Slika br. 11: Dio južnog zida jajačke tvrđave nakon konzervacije 1957 g.

pukotine. Sitni dijelovi pukotina nisu zasićeni cementnim mlijekom, jer luk ne nosi veliki teret, pa je betonska zakrpa s premazom sedrenog praha bila dovoljna da se postigne potrebna tvrdoća mase i uredan izgled prozora. Pukotine na spojevima prozora i zida bile su vrlo malene, a zasićene su masom žitkog betona. Zbog toga što okvir ovog prozora većim dijelom leži u vanjskom platnu zida čije su spojnice (fuge) bile već gotovo sasvim izaprane, žbukanje zida (spojnice) u širokom području oko prozora izvedeno je u betonskoj smjesi.

Drugi zahvati na prozoru nisu vršeni, budući da njegovo konačno uređenje ovisi o rezultatima daljeg iskopavanja nasipa u tornju.

Prsobrani su izvučeni i uređeni samo na mjestima gdje su ostali sačuvani, a obrađeni su do visine koja je zatečena u doba konzervatorskog zahvata. Istina je da je na zidu poviše Banjalučke («Papaz») kapije ostao sačuvan dugačak potez prsobrana iz istog doba, pa se prema njima moglo pristupiti i restauraciji manjkavih dijelova onih na južnom zidu. To bi ipak bio rizičan posao, jer se kod pripreme programa konzervatorskog zahvata nije imao u vidu nalaz tih prsobrana, pa stoga nije ta materija ni bila proučena, niti se prema tome u času izvođenja radova imao u rukama plan njihove obnove. Upravo zbog toga pomankanja, izvođači su u odsutnosti konzervatora ostavili uski otvor na dva susjedna prsobrana, iako ga je vjerovatno imao samo svaki drugi. Do toga je došlo budući da je istočni od ta dva prsobrana zatečen u razorenom stanju, upravo u visini donjeg dijela tih otvora, pa radnicima nije bilo potpuno jasno kako će postupiti. Kada se bude pružila prilika, ovaj će se otvor morati ponovno da zazida.

Puškarnice su obnovljene u cjelini. Za to se ukazala praktično potreba, budući da one sada služe kao ograda za osobe koje se kreću po gradu. Usto treba naglasiti da je njihova arheološka vrijednost vrlo malena, dok je figurativni efekat velik. Njihova je obnova izvedena u produžnom mortu. Budući da se na jugoistočnom tornju nisu više sačuvali zupci puškarnica, obnova je izvršena po uzoru na sačuvane puškarnice na zapadnom zidu.

Budući da je Kraljevski portal položen mnogo niže od postojećeg ulaza u tvrđavu, to se prilaz morao sada preurediti u prilikama koje su stvorene njihovim otkopavanjem. Između starog i novog ulaza podignut je zid, jer se tako mogao najekonomičnije iskoristiti i po sebi uzak prostor na prilazu u grad. Zid je izgrađen samo do visine pristupnog puta ka gradu, tako da je do maksimuma otvorena mogućnost promatranja portala i iz veće daljine. U vrh zida stavljena je velika kamena topovska kugla, kao malo vizuelno razigravanje na prelazu od relativno bogato modeliranih vrata sa grbom ka vrlo jednostavnoj kapiji iz novijeg vremena. To je bila jedina mogućnost da se ublaži suviše velika razlika u opremi obaju vrata.

Vanjski potporni zid prilaza Kraljevskim vratima ponovno je učvršćen produženim mortom, a ponegdje i betonskom masom. Njihova je visina zadržana samo u najnužnijoj mjeri, tako da se danas može koristiti i za sjedenje. Njegovim snižavanjem postignuto je da se plastika portala može vidjeti i iz donjih dijelova grada.

Bilo je prijedloga da se ponovo zazida kapija iz turskog doba, a stvori mogućnost prolaza u tvrđavu kroz vrata sa grbom. Takva pregradnja mogla bi se izvesti, ali postoji opasnost da se reak-

tivizacijom portala, njemu ipak vremenom učini šteta. S vremena na vrijeme postoji potreba da se sa konjskim zapregama ulazi u grad, a to kroz portal nije moguće učiniti. Prometom, pa makar on bio i samo pješački, štetili bi se dovratnici koji nisu toliko čvrsti da bi se sačuvali od daljeg raspadanja.

Naglašavanjem portala u umrtvljenom prostoru, mislim da je najbolje rješenje u ovom momentu. Prostor ispred portala treba da ostane pra-

zan, da na taj način ne bi apsorbirao pažnju posjetioca koji treba da gleda plastiku okvira vrata. Mali trg uokviren je sa tri strane grubim, gotovo nepravilno povučenim zidovima, da bi se na taj način, što je moguće više, ublažile sve nepravilnosti i rustičnost zidne mase oko portala, pa i samog portala. Tako je stvoren ambijent u kome portal djeluje dovoljno uredno i relativno reprezentativno, bez obzira na sva oštećenja koja je pretrpio u toku nekoliko vjekova svoga postojanja.

DIE SÜDWAND DER ZITADELLE IN JAJCE

Durch Forschungs- und Konservierungsarbeiten werden heute viele Reste mittelalterlicher Architektur entdeckt und der Öffentlichkeit zugänglich gemacht. Solch Arbeiten wurden in den letzten Jahren an mehreren Stellen der alten Burg von Jajce durchgeführt. Hier werden die Probleme der Südwand besprochen.

Ehe mit den Konservierungsarbeiten begonnen wurde, ist eine ausführliche archaologische und kunstgeschichtliche Analyse des Mauerwerkes und seiner verzierten Teile ausgeführt worden, sowie auch eine Synchronisierung mit den historischen Quellen, die über die Stadt sprechen.

Die Bautätigkeit auf der Burg Jajce kann in drei Phasen eingeteilt werden: I. Die Zeit bis zum Jahre 1463, II. die Periode der grossen Zerstörungen und oberflächlichen Ausbesserungen, jedoch auch Tätigkeit an einem repräsentativen Gebäude im spätgotischen Stil (1463—1528), und III. die Zeit von 1528 bis zum Anfang des XIX Jahrhunderts, in der die Stützmauer und Zinnen mit kleinen Schiesscharten ausgebaut wurden.

Besondere Aufmerksamkeit wurde den Resten aus der ersten Periode gewidmet, da solche Monumente in Bosnien seltener vorkommen. Das Doppelfenster in der Südwand des Südostturmes zeigt romanische Formen, was jedoch nicht einwandfrei zum Datieren der ganzen Mauer verwendet werden darf, da hier eine Formverspatung nicht ausgeschlossen ist. Das jetzige Portal scheint später in die fertige Mauer

eingefügt worden zu sein. Es kann daher angenommen werden dass das ursprüngliche Portal also der Vorgänger des jetzigen, mit dem Doppelfenster im Bergfrid (Südostturm) stilistisch verwandt sein könnte. Das jetzige Portal ist im gotischen Stil, aber von einem einheimischen Meister ausgeführt, und hat den Anschein dass es aus derselben Werkstätte stammt, welche die unterirdische Kirche, die sogenannten Katakomben erbaut hatte. Auf Grund des Wappens Herzogs Hrvoje Vukčić in den Katakomben, und der eigenartigen Form des Königswappens am Portal kann das Wirken dieser Werkstätte in die erste Hälfte des XV Jahrhunderts gesetzt werden.

Durch die Konservierungsarbeiten wurde vor allem das Königsportal am Eingang in die Zitadelle von einer 1,5 Meter hohen Schuttanhaftung befreit. Dann ist das romanische Doppelfenster am Bergfrid freigelegt worden, und am Mauerfirst wurde die ursprüngliche Brustwehr erneuert, die man noch in der Mauer wahrnehmen konnte, nachdem sie in türkischer Zeit durch Verbauung verstärkt worden war. Die Fassadenfugen wurden mit Zementmörtel ausgefüllt, und auf die frische Unterlage Tuffstaub eingedrückt, um auf diese Weise eine passende koloristische Harmonie des erneuerten Mauerwerks zu erreichen.

Schliesslich wurde auch der Zugang zum Portal in Ordnung gebracht, wobei streng darauf geachtet wurde dass er seiner Umgebung angepasst werde, und gleichzeitig den ästhetischen Effekt der Architektur